

УДК 159.947.5

Олена Ліщинська

СУБ'ЄКТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФАКТІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ ЯК РЕСУРС ЕКСПЛУАТАЦІЇ В ДЕСТРУКТИВНОМУ КУЛЬТІ

У статті розглядається суб'єктивна інтерпретація фактів у процесі соціального пізнання як чинник експлуатації в деструктивних культурах, що призводить до культової психічної залежності особистості.

Ключові слова: суб'єктивна інтерпретація, соціальне пізнання, деструктивний культ, культова психічна залежність особистості.

Мета статті: показати як об'єктивні соціально–психологічні закономірності спілкування, взаємодії та соціального пізнання стають механізмами узалежнення адептів у деструктивних культурах.

Як відомо, однією з основних ознак культової залежності є втрата людиною критичності мислення, перебування в стані омани. У контексті нашого дослідження важливими для аналізу виявилися механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, оскільки вони допускають певні різночитання сприйнятих образів, що й призводить до появи ірраціональних вірувань, помилкових поглядів і негативного міфотворення.

Суб'єктивність є ознакою людського в людині, унікальності її життєвого досвіду та світобачення. Це основа інтимності психічного життя людини і водночас джерело її ілюзій та оман. Вибираючи метод оцінювання достовірності аналізованого матеріалу, сучасна людина, що належить до західної цивілізації, звикла віддавати перевагу здоровому глуздові, логічним доказам, критичному мисленню. Проте досить часто виникають ситуації, коли при аналізі однакових умов робляться абсолютно різні висновки.

Ми схильні думати, що на прийняття нами рішення впливає тільки власний здоровий глузд і логічний аналіз ситуації. Однак це теж омана. На думку Е. Берна, людина свято вірить у силу свого інтелекту, свою чарівність і, що найважливіше, у свою невмирущість [1]. Але дуже часто свята віра в силу свого розуму приводить людину до кризових ситуацій. Практика показує, що далеко не всі люди, які потрапляють у складні, а іноді безвихідні життєві обставини, мають дефекти психіки чи низькі інтелектуальні здібності. Просто суб'єктивні інтерпретації в процесі соціального пізнання є надто неоднозначними і багатофакторними. Саме тут, на нашу думку, криються передумови виникнення помилок і різночитань у процесі соціального пізнання і причини потрапляння в пастку.

Досвід роботи із залежними від деструктивних культів дав змогу з'ясувати, що одним із чинників появи феномену культової психічної залежності є "екзотична" система переконань, яка суттєво відрізняється від загальноприйнятої в суспільстві. Сюди можна віднести віру в кінець

світу, НЛЮ, життя в інших галактиках тощо. Оскільки світогляд людини, її система переконань формується в процесі соціального пізнання, ми вирішили шукати причини виникнення екзотичних світоглядних систем за допомогою досліджень, присвячених саме процесові соціального пізнання.

Розуміння того, що цінності й світогляд мають соціальне походження, можна знайти як у періоді античності, так і в добі Просвітництва. У XIX ст. цю ідею озвучив К. Маркс, який стверджував, що соціальне буття визначає людську свідомість. Він першим почав розглядати ідеологію як зброю в боротьбі соціальних інтересів, а також увів поняття "помилкової свідомості", котру трактував як мислення, відчужене від реального соціального буття того, хто мислить. Він же вказував на те, що людське мислення є похідним щодо людської діяльності [2].

Процес соціального пізнання має багато об'єктивних причин для різночитання і суб'єктивної інтерпретації. Звичка більшості з нас порівнювати за точністю свій інтелектуальний апарат з комп'ютером може зіграти в житті кожного з нас дуже злий жарт.

Для того, щоб описати процес оцінювання достовірності результатів соціального пізнання, Дж. Тернер використав поняття соціальної норми і суб'єктивної валідності.

Соціальна норма – це сприйняті всіма способи мислення, відчуття або поведінка, які схвалюються і яких чекають, оскільки саме вони сприймаються як правильні думки, відчуття і вчинки. Як зазначає Дж. Тернер, самі правила, цінності або стандарти, яких дотримуються всі члени даної соціальної групи, мають значення для цієї групи [3].

Соціальні норми виражають соціальні цінності, тому і нормативні думки є ціннісними думками. У цьому розумінні вони створюють для індивіда зовнішнє середовище і, будучи притаманними даній культурі, спонукають його до певних дій. Соціальні цінності сприймаються нами як незалежна зовнішня реальність. Ідеться про традиції і звичаї, мораль і закон, модне і немодне, про громадську думку, а також чинники середовища, що створюють загальне тло розвитку суспільства.

Про людину, яка бере участь у якійсь справі й упевнена в її прийнятності, доцільності, соціальній бажаності, тобто про людину, що дотримується строго встановлених норм, говорять, що вона суб'єктивно валідна [3]. Отже, суб'єктивна валідність – це переконаність індивіда в тому, що його думки або дії правильні.

Джерелом суб'єктивної валідності є тестування реальності. На думку Л. Фестінгера, не слід розривати меж тестування фізичної і соціальної реальностей – цей континуум і є основою, на якій базується суб'єктивна валідність. Але якщо залежність індивіда від фізичної реальності порівняно незначна, то його залежність від соціальної реальності значно більша. "Думки, переконання, настанови "правильні", "валідні" і "справедливі" тією мірою, якою вони відповідають аналогічним думкам, переконанням й настановам групи людей" [4, с. 272].

Досліджуючи питання суб'єктивної валідності, Дж. Тернер звертає увагу на такі важливі моменти. Тестування соціальної реальності – це тестування злагожденості в підтримці певної думки: думка або настанова визнаються правильними, валідними, якщо узгоджуються з думками або настановами групи одностудійців. Якщо інші люди згодні з моєю настановою і поділяють її, значить вона суб'єктивно валідна. Для тестування соціальної реальності має значення тільки схвалення членами прийнятної референтної групи, схвалення будь-якої іншої людини при цьому не має ніякого значення.

Залежність від тестування соціальної реальності зростає в міру того, як зменшується залежність від тестування фізичної реальності [3].

Як тільки деструктивний культ посів місце референтної групи – половину справи зроблено. Люди самі підтримують переконання одне одного, виконуючи роль експертів соціальної реальності.

Для пояснення неадекватності світоглядних настанов великої популярності набула теорія когнітивного дисонансу, суть якої, зокрема, можна розкрити таким чином. Якщо система уявлень людини дає їй змогу адекватно пояснювати те, що відбувається, й орієнтуватися в ньому, вона переживає психологічний комфорт, який супроводжується позитивним емоційним станом (когнітивний консонанс). Якщо ж два або більше елементів системи несумісні один з одним, виникає стан когнітивного дисонансу, що супроводжується зростанням негативних емоцій (когнітивний дисонанс) і мотивує людину до спроб подолати цей конфлікт. Аналізуючи можливі стратегії подолання когнітивного дисонансу, Л. Фестінгер виділяє серед них насамперед три:

- блокування, відкидання травмуючої інформації;
- руйнування старої системи уявлень як неадекватної і побудова нової, що ґрунтується на останній інформації;
- вписування нової інформації в систему уявлень, що склалася, розширення останньої.

Отже, щоб уникнути болісних переживань, зумовлених ситуацією невизначеності, людина вдається до сприйняття спотвореної, але визначеної в системі її уявлень інформації.

Ще одним важливим чинником, який детермінує когнітивну роботу індивідуума з інформацією, є соціальні цінності. Порівняно з тими спотвореннями інформації, що пов'язані з індивідуальними психологічними особливостями пізнання, "суб'єктивність" оцінок унаслідок впливу соціальних цінностей значно більша. Індивід неминує "споглядає" соціальний світ крізь призму певної системи цінностей. Вони можуть належати до різних рівнів: бути глобальними (добро, краса, свобода тощо) або більш наближеними до буденного життя (гарна сім'я, добробут, діти і т. ін.). Поки цінності незмінні, нова інформація відбирається так, щоб "підтвердити" структуру ціннісних категорій. При цьому можуть виникати два типи помилок: "надвключення" і "надвиключення". Легко помітити, що наявність двох названих видів помилок, пов'язаних із ціннісними категоріями, багато в чому видозмінює процес категоризації і ро-

бить соціальне пізнання загальним процесом прямої дії. Людина або підіймає цінності на прапор і йде їх утверджувати, або ігнорує.

Метою індоктринатора є проникнення в поле соціальних цінностей людини. А далі вони самі почнуть працювати на виконання його планів щодо залучення нового "вірного". Ця дія має ще один досить нетривіальний прояв – у груповому схваленні рішень, коли цінності "тиснуть" на кінцевий результат цього процесу. Феномен "групового мислення" (group think), відкритий А. Джанісом, можна трактувати як стиль мислення людей, які повністю належать до єдиної групи, де прагнення до однаковості важливіше, ніж реалістична оцінка можливих варіантів дій. Виникнення цього явища зумовлено відданістю членів групи єдиній системі оцінок щодо найважливіших соціальних проблем, прихильністю членів групи до певної системи цінностей, що і знижує якість рішень [5].

На основі наведених вище фактів і міркувань можна дійти висновку, що система соціальних категорій, асоційованих із цінностями, – важливий і стійкий чинник соціального пізнання, що допускає значну модифікацію образу соціального світу. Особливо важливим є використання цінностей у світі, що швидко змінюється, при здійсненні "швидкої категоризації", коли рішення приймаються на основі не до кінця осмисленого досвіду, й оперування ціннісними категоріями може призвести до спотворення реальних відносин [6].

Важливу роль у соціально–пізнавальному процесі відіграють соціальні чинники. Особливо популярними стали сьогодні дослідження соціального консенсусу й ролі цінностей у пізнанні. Соціальний консенсус трактується як вплив на процес індивідуального пізнання соціальних явищ прийнятих зразків їх тлумачення в тій або іншій культурі, в тому або іншому типі суспільства або його частині. Ці прийняті зразки є суттю певного конвенціонального значення, тобто своєрідні домовленості щодо того, як інтерпретуватимуться ті чи інші дані, отримані в процесі пізнання соціальних явищ [6].

Такі "домовленості" існують у кожній культурі і торкаються перш за все найбільш універсальних характеристик світу: часу, простору, змін, причини, частки, числа, відношення частин до цілого тощо. Загальноприйняті трактування цих характеристик утворюють своєрідну "модель світу", сітку координат, якою послуговуються люди, сприймаючи світ і вибудовуючи його образ. А це означає, що в будь–якому соціально–пізнавальному процесі повинні враховуватися культурно–історичні особливості тих умов, у яких цей процес перебігає [8].

Природа соціального пізнання визначається самою соціальною сутністю людини, її другою природою, від якої вона невіддільна. У численних дослідженнях зі всією переконливістю показано вплив соціального оточення навіть на спосіб роздумів людей про самих себе, а так само величезний його вплив і на інші об'єкти природи.

Використання конвенційних значень веде до того, що більша частина інформації не перевіряється ще раз, оскільки значною мірою спи-

рається на соціальний консенсус, заданий культурою. Тут спрацьовує механізм довір'я. Зазначимо, що за певних умов через низку обставин він може порушуватися, тоді відбувається "злам" соціального консенсусу. Можливість такого "зламу" зумовлена тим, що люди не обов'язково дотримуються загальноприйнятого і серед них трапляються такі, для кого залишається простір для незгоди, тобто для реінтерпретації того, що було прийняте в рамках консенсусу. Без такого інакомислення, альтернативного погляду на світ у пізнанні запанував би повний застій.

Найтрадиційніше розуміння проблеми різночитання, оман та ілюзій у процесі соціального пізнання органічно вкладається, як на наш погляд, у принципи так званого наївного реалізму, що запропонували Л. Росс та Е. Уорд. Найбільш загальне його трактування таке: незважаючи на те, що більшість явних ознак дитячого егоцентризму зникає у зрілому віці завдяки накопиченню досвіду, цей феномен ніколи не перестає існувати. Дорослі також демонструють серйозні обмеження в розумінні позиції іншої людини і в інших аспектах наївної, або інтуїтивної, психології, особливо тоді, коли стикаються з новими ситуаціями і новими сферами діяльності. Л. Росс та Е. Уорд, сформулювавши принципи "наївного" реалізму і навівши деякі факти на їх підтвердження, зосередилися на з'ясуванні значення цього напряму для пояснення психологічних причин таких явищ, як соціальний конфлікт і нерозуміння. На їх думку, розуміння пересічною людиною сутності соціальних об'єктів спирається на три взаємопов'язані переконання про взаємозв'язок між власним суб'єктивним досвідом людини і природою явищ, що породжують цей досвід. З дидактичною метою авторам видається доцільним сформулювати ці переконання, або принципи, від першої особи:

- я бачу об'єкти і події такими, якими вони є в об'єктивній реальності; мої соціальні атитюди, переконання, уподобання, пріоритети тощо виникають з відносно неупередженого і значною мірою "безпосереднього" розуміння наявної інформації;
- інші раціональні соціальні спостерігачі в переважній більшості прийдуть до тих самих, що і я, реакцій, дій чи думок за умови, що їм була доступна та сама інформація, на основі якої виникли мої погляди, і за умови, що вони переробили цю інформацію достатньо вдумливо й неупереджено;
- неприйняття якимось індивідом або якоюсь групою моєї точки зору може статися з трьох причин [9].

Перший принцип, інакше кажучи, стверджує, що я бачу світ таким, який він є, а значить мої переконання, уподобання і подальші дії залежать значною мірою від безпосереднього сприйняття релевантних стимулів-фактів. Другий принцип наголошує, що інші раціональні й розумні люди (за умови, що їм було надано ті самі стимули й інформацію, що і мені, а також що вони обробили цю інформацію достатньо вдумливо й об'єктивно) отримують той самий суб'єктивний досвід, продемонструють ті самі реакції, що і я. Емпіричні докази на підтвердження перших двох принципів "наївного" реалізму було отримано завдяки двом

різним дослідженням, проведеним у нашій лабораторії. Перший результат стосується добре вивченого на сьогоднішній день феномену, що дістав назву "ефект помилкової однастайності", другий – не так давно відкритого і менш дослідженого феномену, що виникає за умови, коли один випробуваний створює або чує збіднений слуховий стимул, назва якого йому відома, а інший випробуваний чує аналогічним стимул, не знаючи його назви.

Принцип "наївного" реалізму пояснює причини тої однастайної впевненості в дурницях, які ми часто можемо спостерігати в буденному житті.

Ще більш своєрідною формою перцептивного захисту є відкритий М. Лернером феномен "віри в справедливий світ": людина вірить у те, що особисто з нею без її провини не може трапитися нічого "поганого", оскільки світ справедливий і в ньому кожний отримує те, на що заслуговує [10].

На основі таких міркувань можливі найрізноманітніші метаморфози прийняття або відкидання людиною тієї чи іншої інформації, а отже, і її поведінки. Це довів М. Селігмен, описавши феномен "вивченої безпорадності". Руйнування образу справедливості, на думку дослідника, призводить до того, що людина переконується в неможливості контролювати свої дії, добиватися результату, що залежить від неї самої. З'являється апатія, у поведінці стають помітними риси "жертви", що є наслідком руйнування "віри в справедливий світ". Психологічний механізм перцептивного захисту стає в цьому випадку найважливішою потребою збереження відповідності образу світу, що склався в голові, реальному світові. Збереження (або незбереження) такої відповідності, як видно з розглянутих прикладів, не може бути продуктом тільки "когнітивних зусиль", але передбачає емоційні й мотиваційні процеси" (цит. за [11, с. 309, 310]).

Зрозуміти механізм, котрий змушує людей у деструктивних тоталітарних організаціях вірити у створену ними ж самими нову реальність, з погляду якої вони починають сприймати всі явища навколишньої дійсності, можна, звернувшись до принципу суб'єктивної інтерпретації. Його суть полягає в тому, що всяка інформація, сприймання і вплив будь-якої ситуації залежать від суб'єктивного значення, що надається їм людиною.

Виходячи з принципу суб'єктивної інтерпретації, кожна людина формує свою картину світу, по-своєму інтерпретуючи події і факти власного життя. Людина, яка прилучилася до деструктивного культу і постійно зазнає тиску з боку тоталітарної ідеології, схильна приписувати навколишній дійсності особливого значення, що підтверджує або реабілітує її позицію. При цьому інші сприйматимуть її як людину з незвичайними диспозиціями (статус "дивака", ненормального).

У наш час доступність (завдяки засобам масової інформації) думок "експертів" стосовно всіх сторін життя, небажання людини напружуватися для самостійного пошуку відповідей на питання, що її цікавлять (а

останнім часом спостерігається і нездатність до когнітивного напруження), призводять до того, що відбувається профанація понять та образів у багатьох сферах знань, тиражування примітивних, вульгаризованих теорій.

Л. Росс і Р. Нісбетт, у праці "Людина і ситуація" відмічають, що зміна параметрів безпосередньої соціальної ситуації може переважити за впливом індивідуальні відмінності в особових рисах і диспозиціях, які більшість людей визнає за детермінанти соціальної поведінки [12]. Цю основоположну ідею щодо сили і не завжди очевидного характеру впливу ситуації на поведінку людини було неодноразово підтверджено в ході численних лабораторних і прикладних досліджень. Друга позиція, яку відстоюють автори, служить уточненням і в певному розумінні обмеженням першої. Її суть зводиться до необхідності врахування суб'єктивної природи ситуаційного впливу, тобто з'ясування того, якою мірою люди реагують на свої власні "визначення" та "інтерпретації" ситуацій, що стимулюють їхню поведінку і створюють відповідний контекст.

Розглянуті вище ідеї соціальної психології допомагають зрозуміти, яким чином буденні інтуїтивні уявлення про поведінку можуть призводити до помилок, що таять у собі іноді небезпеку серйозних особистих і соціальних втрат. Кожне із цих концептуальних положень виділяє ряд детермінант соціальної поведінки, які або характерним чином недооцінюються, або не беруться до уваги при інтерпретації соціальних ситуацій як учасниками, так і спостерігачами останніх.

Проведений нами аналіз дає підстави виокремити такі закономірності відображення процесу соціальної взаємодії і соціального пізнання в людській психіці:

- соціальна і культурна зумовленість людської психіки, залежність її конструювання і програмування від соціальних та інформаційних впливів;
- істотна залежність психіки і поведінки людини від ситуаційних (зовнішніх) чинників;
- суттєвий вплив моделювання й прикладу інших людей на психіку і поведінку індивіда;
- обмеженість буденної людської психіки, що перешкоджає адекватному сприйманню реальності і підсвідомо впливає на поведінку, емоції і мислення;
- значуща питома вага у свідомості людини соціально-психологічних автоматизмів (стереотипів), що уможливорює маніпулятивний вплив на неї.

Висновки. Отже, висока варіативність суб'єктивної інтерпретації в соціальному пізнанні дійсності спричинюється до помилок та ілюзій і є одним з механізмів формування культової психічної залежності особистості. Так, поведінка і стосунки в деструктивному культурі регламентуються жорстким сценарієм, вихід за межі якого неодмінно викликає опір середовища. І хоча стратегія дотримання цього сценарію надалі

може призвести до деградації і руйнування особистості, людина не усвідомлює цього і не може вийти за його межі, за рамки певної соціальної ролі. Своєю поведінкою вона змушена виправдовувати очікування оточення, яке сприймає її з певного моменту передусім як носія якоїсь культової ідеології. У багатьох деструктивних культурах проводиться навмисна категоризація людей з використанням "нової мови", яка поширюється на всі сфери життя суб'єкта і сприяє кардинальній зміні його поведінки, формуванню нового життєвого сценарію, нової картини світу.

У разі формування культової психічної залежності механізм когнітивного дисонансу працює таким чином: новонавернений адепт, що пройнявся безмежною довірою до лідера деструктивного культу, раптом починає помічати за ним брехню – так, власне, виникає когнітивний дисонанс; відтак адепт, прагнучи уникнути неприємних переживань дисонансу, вдається до спотворення відображення реальності. Це пояснює той парадоксальний факт, що послідовники залишаються вірними своєму лідерові навіть тоді, коли його пророцтва не збуваються.

1. Берн Э. Введение в психиатрию для непосвященных / Э. Берн; [пер. А. И. Федорова]. – Минск: Попурри, 2006. – 527 с.
2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс: соч. в 42 т.; т. 42. – М.: Госполитиздат 1961. – С. 41–174.
3. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
4. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер; [пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – М.: Ювента, 1999. – 318 с. – С. 15–52. (Серия "Мастерская психологии и психотерапии").
5. Janis I. Victims of Groupthink / I. Janis. – Houghton: Mifflin, 1972.
6. Tobias M. L. Captive Hearts, Captive Minds / M. Tobias, J. Lalich. – Alameda, CA: Hunter House, 1994. – 304 p.
7. Van Deurzen-Smith E. Ontological insecurity revisited. Existential Challenges to Psychotherapeutic Theory and Practice / E. Van Deurzen-Smith // Selected Papers from Journ for Existential Analysis. – 1995. – № 1 (5), April.
8. Герген К. Движение социального конструционизма в современной психологии / К. Герген // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: [хрестом.]. – М.: Инион, 1995. – 252 с.
9. Росс Л. Принципы наивного реализма и их роль в возникновении непонимания между людьми / Л. Росс, Э. Уорд. // Психол. журн. – 2000. – Т. 21, № 6. – С. 24–37.
10. Lerner M. The Belief in a Just World: a fundamental delusion / M. Lerner. – New York: Plenum Press, 1980. – 208 p.
11. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен; т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.
12. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт; [пер. с англ. В. В. Румынского; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

The article deals with the subjective interpretation of the facts in the process of social cognition as a factor in the operation of destructive cults, which leads to psychological dependence cult of personality.

Keywords: *subjective interpretation, social cognition, destructive cults, cult of personality psychological dependence.*